

تعاملات ادیانی و فضای مجازی

غلامرضا مهدوی^۱

چکیده

تعامل ادیان به معنای ارتباطات علمی، فرهنگی، کلامی، فلسفی، فقهی، اجتماعی، هنری و سیاسی ادیان با همدیگر از طریق گفتگوهای حضوری و مجازی بین رهبران، روشنفکران، پژوهشگران، مبلغان و دین‌یاران، و تبادل کتاب‌ها، مقالات و نرم‌افزارها، دیربازی است که بیش از گذشته رونق پیدا کرده است. ظرفیت فضای مجازی برای تعامل و گفتگوهای ادیانی به‌منزله بستر و زمینه‌ای نو و برخوردار از توانمندی‌های بازنمود تعامل ادیانی در عصر کنونی مورد توجه نهادهای دینی، رهبران دینی، سیاستمداران (در جستجوی همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان) و پژوهشگران دینی قرار گرفته است. در این مقاله سعی شده است با کاوش علمی در ماهیت تعاملات و گفتگوی ادیانی از منظر قرآن و سیره و اهمیت آن در جهان سکولار، به شیوه‌ها و الگوهای تعاملات و گفتگوهای دینی اشاره شود. همچنین فرصت‌ها و تهدیدات تعاملات ادیانی در فضای مجازی بیان شده و پیشنهادها و راهکارهای توسعه این تحقیق ارائه گردیده است. این تحقیق از روش رجوع به متون دینی و نیز تحلیل گفته‌های دانشمندان علوم اجتماعی در حوزه دین و اهمیت یافتن آن در جوامع امروزی بهره برده است.

کلیدواژگان: تعاملات ادیان، گفتگوهای دینی، انفجار اطلاعات، فضای مجازی، جهانی شدن.

۱. استادیار و عضو هیأت علمی جامعه المصطفی g.r_mahdavi@yahoo.com

مقدمه

تعامل ادیان به معنای ارتباطات علمی، فرهنگی، کلامی، فلسفی، فقهی، اجتماعی، هنری و سیاسی ادیان با همدیگر از طریق گفتگوهای حضوری و مجازی بین رهبران، روشنفکران، پژوهشگران، مبلغان و دین‌یاران، و تبادل کتاب‌ها، مقالات و نرم‌افزارها، دیربازی است که بیش از گذشته رونق پیدا کرده است؛ تا جایی که دولت‌ها نیز در جهت تقویت ارتباطات اقتصادی، سیاسی و فرهنگی با یکدیگر، سعی می‌کنند از ظرفیت‌های ادیان استفاده نمایند و از سوی دیگر، رهبران ادیان در شرایطی که مدرنیته مشکلات معنوی بی‌شماری را برای بشریت ایجاد نموده است و انسان امروزی به‌ویژه جوانان با افسردگی‌های ناشی از دنیای مادی و صنعتی در تلاش برای برون‌رفت از پوچی و هیچ‌انگاری به معنویت‌های کاذب روی آورده‌اند، سعی و تلاش دارند که نقش و کارکرد دین را در پاسخ‌گویی به نیازهای بنیادین انسان تبیین نمایند. تعامل و همکاری ادیان با یکدیگر به‌عنوان یک ضرورت برای ادیان ملموس‌تر از گذشته شده است.

درباره نقش و کارکرد ادیان و انتظاراتی که بشر امروز از دین دارد، به چند نمونه از دیدگاه‌ها و نظریات دانشمندان غربی اعم از اروپایی و آمریکایی اشاره می‌کنیم تا اهمیت تعامل ادیان با یکدیگر را در حوزه پاسخ‌گویی به نیازهای بشر، بیشتر درک کنیم. هربرت مارکوزه از فلاسفه مکتب فرانکفورت^۱ در کتابی با نام انسان تک‌ساحتی، به نقد انسان مدرنیته می‌پردازد که بیشتر پاسخی به جنبش‌های دانشجویی آمریکا در دهه ۱۹۶۰ است. مارکوزه در این کتاب به نقد مدرنیته درباره شناخت انسان می‌پردازد و

۱. مکتب فرانکفورت در ۱۹۲۳ م در فرانکفورت شکل گرفت. هورکهایمر و آدرنو آن را بنیاد نهادند. در این مکتب، نقد اساسی بر روش پوزیتیویسم که انسان را به مثابه طبیعت می‌نگریست و انسان را در حد اشیای طبیعی تنزل داده بود، وجود داشت. بعدها افرادی از فیلسوفان، جامعه‌شناسان و حقوق‌دانان اضافه شدند که یکی از این فیلسوفان، مارکوزه بود. اصحاب فرانکفورت علاوه بر نقد روش‌های پوزیتیویسم، با مارکسیسم تحریف‌شده مفسرین نظریه مارکس مخالف بودند و در دوران نازیسم، به آمریکا رفتند و پس از پایان جنگ به اروپا برگشتند.

معتقد است که مدرنیته، انسان امروزی را به ماده‌ای تبدیل کرده است که تنها ساحت فیزیکی انسان است و از ابعاد دیگر انسان مانند ابعاد معنوی و روحی او غافل شده است و از این رو، جوانان علیه این نظام معرفتی و کارکردهای آن شورش کرده‌اند. به نظر مارکوزه، شهروند دنیای مدرن، انسان تک‌ساحتی است؛ زیرا شخصیت او تنها در یک راستا و از یک جنبه رشد کرده و آن، مصرف هرچه بیشتر مطابق خواسته‌ها و مقتضیات نظام است. او نیازهای واقعی خود را نمی‌شناسد و گوش به فرمان نظام سرمایه‌داری است تا به او بگوید که چه نیاز دارد و چگونه برای برآورده ساختن آن مصرف کند. او برای نظام سرمایه‌داری، یک فرد آزاد و مستقل، با ذهنی بیدار و منشی پویا نیست؛ بلکه یک مصرف‌کننده است (هربرت مارکوزه، ۱۹۶۴: ۱۸۶).

ملاحظه می‌شود که منتقدین دموکراسی لیبرال و سرمایه‌داری از درون مدرنیته به پا خاستند و ضعف و کاستی‌های مدرنیته را به رخ کشیدند. در چنین فضایی مهم‌ترین فرصت برای ادیان، ورود به حل مسائل و مشکلات بنیادین بشریت است که جز با تعامل ادیان با همدیگر ممکن نخواهد بود.

در سال‌های آغازین قرن بیستم، پزشک و روان‌شناس فرانسوی دکتر الکسیس کارل، پس از شفای دختر بیچه‌ای از بیماری که پزشکان از معالجه آن عاجز مانده بودند، به قدرت ایمان به خداوند و عناصر متافیزیک پی برد و کتابی با نام انسان موجودی ناشناخته تألیف نمود که به ابعاد معنوی انسان می‌پردازد و علی‌رغم آنکه در فضای ضدکلیسای قدرت سیاسی فرانسه این کتاب و باورهای او هیچ‌گاه مورد استقبال قرار نگرفت، اما کارل با مهاجرت به آمریکا که فضای مذهبی آن متفاوت با فرانسه بود، توانست کتاب خود را منتشر کند و به نوعی اعلام کرد من در ایمانم تعبد دارم و از اینکه مرا سرزنش کنند، باکی ندارم (کارل، الکسیس، ۱۹۳۵: ۱۹۲).

پیتر برگر جامعه‌شناس مشهور آمریکایی که پیش‌تر معتقد بود، سکولاریسم در نهایت موفق به خارج کردن دین از زندگی انسان خواهد شد، در انتقاد از مدرنیته، خط بطلانی بر ایده‌های خودکشید و اعلام کرد که سکولاریسم نه تنها به خارج کردن دین

از زندگی انسان منجر نخواهد شد، بلکه کارکردهای دین را تغییر خواهد داد و به زندگی انسان معنابخشی خواهد داد. وی در مقاله «برخلاف جریان»، اقرار کرد که اساس ایده عرفی شدن، سوء تفاهمی ناشی از آموزه‌ها و تعالیم فلسفه روشنگری است که امروزه در پی بازانندیشی و انتقادات بیشتر به مدرنیته، بیشتر از هر زمان دیگری بطلان آن روشن شده است. او در سال ۱۹۹۷م ضمن انتقاد از دانشگاهیان که پروژه‌های پرهزینه پژوهشی درباره بنیادگرایی دینی را اجرا می‌کنند، اعلام کرد که «دنایای امروز به جز چند استثنا، همان قدر از نظر مذهبی متعصبانه است که همیشه بوده؛ و حتی در بعضی از مناطق بیشتر از هر زمان دیگر» (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۴۸) هدف از استنادات فوق از زبان اندیشمندان غربی این است که بدانیم ادیان در عصر حاضر با مهم‌ترین فرصت‌های تبیین کارآمدی دین در حل مشکلات بشریت قرار دارند که تنها با تعامل رهبران و پژوهشگران و مبلغان دینی امکان‌پذیر است. آنچه در این مقاله بر آن تمرکز شده است، بررسی شیوه‌های تعامل ادیان با اهمیتی که برای آن بیان گردید، در فضای مجازی است.

فضای مجازی را می‌توان یکی از رهاوردهای جهانی شدن برشمرد؛ چرا که جهانی شدن را در انقلاب انفورماتیک یا اطلاعات تعریف نموده‌اند و به قول مانوئل کاستلز، «تکنولوژی‌های نوین اطلاعات، اقصی نقاط عالم را در شبکه‌های جهانی برخاسته از ابزارها به یکدیگر پیوند می‌دهند. ارتباطات کامپیوتری مجموعه گسترده‌ای از جوامع مجازی را به وجود آورده است» (کاستلز، ۱۳۸۴: ۴۸). جهانی شدن به مثابه فرصتی در جهت اشاعه فرهنگ غربی به ویژه از نوع آمریکایی آن بر جهان نیز تعریف شده است و فرصت به دست آمده ناشی از توانمندی‌های پیشرفته در تکنولوژی‌های ارتباطی است که عمدتاً در کشورهای پیشرفته صنعتی وجود داشته است. «هربرت شیلر» آمریکایی، استاد قدیم دانشگاه کالیفرنیا در خصوص نفوذ فرهنگی کشورهای غربی در کشورهای جهان معتقد است که از سال‌های جنگ جهانی دوم، در همان حال که ایالات متحده آمریکا با کمک نظامی به انگلستان و فرانسه برای از پا درآوردن آلمان و به دست

گرفتن رهبری جهان تلاش می‌کرد، برنامه‌ها و سیاست‌هایی نیز در جهت استیلای فرهنگی و ارتباطی بر جهان تدارک می‌دید. در این زمان استفاده از نظریه جریان آزاد اطلاعات به منظور گسترش نفوذ فرهنگی و تسهیل سلطه‌جویی اقتصادی بر جهان و به کارگرفتن نظریه توسعه اقتصادی و اجتماعی از طریق وسایل ارتباطی برای جلوگیری از راه رشد غیرسرمایه‌داری کشورهای جهان سوم و گرایش آنها به سوی سوسیالیسم، از اهمیت فراوان برخوردار است» (نقیب‌السادات، ۱۳۷۹: ۵۸). امروزه فضای مجازی که شامل گستره‌ای از خروجی‌ها و ورودی‌های وسایل ارتباط جمعی است، هم توانایی تهدیدهای فرهنگی را دارد و هم مهم‌ترین فرصت برای تبادلات فرهنگی و تبلیغ و ترویج فرهنگ‌های دینی و انسانی است. آنچه در این مقاله مورد بررسی قرار خواهد گرفت، نسبت فضاهای مجازی و تعامل و گفتگوی ادیان است که در ادامه به تشریح و توصیف آن خواهیم پرداخت.

بیان مسئله

یکی از موضوعات مشترک ادیان و مذاهب، چگونگی تعامل و گفتگوی ادیان (اندیشه‌ورزان دینی، رهبران دینی، مبلغان دینی یا دین‌یاران و نیز پژوهشگران عرصه ادیان) است. هرچند یک راه تجربه‌شده تعامل و گفتگوی ادیان در نشست‌ها و جلسات و همایش‌هایی است که به صورت فیزیکی و حضوری انجام می‌پذیرد، اما تردیدی نیست که این شیوه با مشکلات و هزینه‌های بالا و یا مثل دوره پاندومی کرونا اصولاً به راحتی امکان‌پذیر نیست و چه بسیار موقعیت‌های ارزشمندی را که به خاطر برگزاری حضوری این نوع جلسات از دست خواهیم داد. سخن اصلی این مقاله این است که چگونه می‌توان تعامل و گفتگوی ادیان را با ابزارهای فضای مجازی انجام داد و توسعه بخشید و گفتگوهای مجازی به‌ویژه در شرایطی که چنین فضاهایی امروزه در دسترس همگان است، چه مزیت‌هایی دارند؟ موضوع فضای مجازی را اگر بخواهیم در قالب فلسفی مورد توجه قرار دهیم، باید آن را در چارچوب مفهوم عین و ذهن مطرح کنیم. همان‌گونه که ذهن بازتاب اعیان خارجی است، اما فقط مانند آینه وظیفه

انعکاس را ندارد، بلکه از یک نمونه عینی می‌تواند بی‌نهایت اشکال بیافریند و به آنها معنا ببخشد، دنیای مجازی هم تصویری دیگر از جهان عین و ذهن است، و مهم‌تر اینکه همان‌گونه که جهان ذهن تأثیراتش بر رفتارهای انسان به مراتب بیشتر از جهان عین است (زیرا محدودیت‌های جهان عین، اجازه تأثیرگذاری‌های فراتر از محدودیت‌های زمانی و مکانی را نمی‌دهد؛ ولی جهان ذهن با هیچ محدودیتی در تأثیرگذاری بر افکار و اعمال انسان روبه‌رو نیست) فضای مجازی نیز در تأثیرگذاری بر باورها و رفتارهای انسان‌ها با هیچ محدودیتی روبه‌رو نیست و همین باعث فرصت‌ها و تهدیدهای نامحدود بر رفتارهای انسان می‌شود. آنچه در این پژوهش مورد توجه است، بررسی رابطه فضای مجازی با تقویت تعاملات دینی بین ادیان و نیز گفتگوهای بین‌الادیانی به‌عنوان رهیافتی بر تعاملات بین‌الادیانی است.

مفاهیم کلیدی پژوهش

مهم‌ترین مفاهیم کلیدی این پژوهش عبارت‌اند از: تعاملات ادیان، گفتگوهای دینی، انفجار اطلاعات، فضای مجازی و جهانی شدن.

۱. تعاملات ادیان:

تعامل از معامله و نوعی بده‌وبستان بین دو و بیش از دو نفر است. در مفهوم تعامل نوعی واپس‌نشینی طرفین از خواسته‌های خود نهفته است و از این جهت، از نظر معنایی نزدیک به مصالحه است. البته تعامل بستگی به اینکه متعلقش چه باشد، می‌تواند از نظر بار معنایی متفاوت باشد. ما وقتی از تعامل ادیان سخن می‌گوییم، متبادر به ذهن ما این است که ادیان دارای مشترکاتی هستند که می‌توانند فصل الخطاب تعامل باشند و از این جهت، آیه کریمه ﴿قل یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمة سواء بیننا و بینکم ان لانهبدا الا الله و لانشکر به شیئا و لایتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون الله، فان تولو فقولوا اشهدوا بانا مسلمون﴾ (آل عمران: ۶۴) مسیر تعامل ادیان را اموری که می‌توانند مشترک بین ادیان باشند، به‌عنوان فصل الخطاب تعامل ادیان معرفی می‌نماید؛ همان‌طور که فصل الخطاب عدم تعامل را در سوره کافرون، نقطه

مقابل عبودیت در مقابل الله معرفی می نماید: ﴿ قل یا ایها الکافرون، لا اعبد ما تعبدون و لا اتم عابدون ما اعبد و لا انا عابد ما عبدتم و لا اتم عابدون ما اعبد لکم دینک و لی دین ﴾. در اینجا سخن از این نیست که طرفین تعامل چه تفسیری از عبودیت در مقابل الله دارند، مهم این است که به این عبودیت باورمند باشند.

۲. گفتگوهای دینی:

لغت نامه دهخدا ذیل واژه گفتگو، آن را به معانی مباحثه، مجادله و گفت و شنود آورده است. فرهنگ معین گفتگو را به معنای مباحثه، مجادله و مکالمه می داند و لغت نامه فرهنگ عمید گفتگو را به معنای با هم سخن گفتن می داند. بنابراین، گفتگوی دینی به معنای مباحثه، محاوره، مجادله و مکالمه دو و بیشتر از دو نفر، از ادیان مختلف در امور مشترک و مورد توافق است.

۳. انفجار اطلاعات:

آلویین تافلر در کتاب موج سوم بر این باور است که جهان سه مرحله امواج را پشت سر گذاشته است: موج نخست موج انقلاب کشاورزی است، موج دوم موج انقلاب صنعتی است، و موج سوم موج انقلاب فراصنعتی است. موج سوم که با پیدایش ماهواره ها و سپس اینترنت، جهان در فضای رهایی از اطلاعات مدیریت شده قرار گرفته است، نه تنها در حوزه های سیاسی که بیشتر دل مشغولی حکومت ها بوده است، بلکه در حوزه های اقتصادی، فرهنگی و مذهبی و دینی، اقتصاددان ها، متصدیان فرهنگی و رهبران دینی را نیز نگران کرده است. در انفجار اطلاعات به همان اندازه که دسترسی آزاد به اطلاعات افزایش پیدا می کند، از جاذبیت اطلاعات هم کاسته می شود و چون همگان به راحتی دسترسی به هر نوع اطلاعات را دارا هستند، به تدریج اطلاعات و جاذبیت های آن تخصصی می شود و افراد اطلاعات مورد نیاز خود را گزینش می کنند (تافلر، ۱۹۸۰: ۲۶۱).

۴. فضای مجازی:

فضای مجازی همان طور که مشهود است، از دو بخش فضا و مجازی تشکیل

شده است. فضا اشاره به چیزی است که تهی از مکان است و بیش از همه، خالی بودن در آن به ذهن متبادر است و مجازی نقطه مقابل حقیقی است، که رابطه معناداری بین آنها وجود دارد. اما در فرهنگ امروزی، «فضای مجازی یک شبکه گسترده جهانی است که شبکه‌های گوناگون رایانه‌ای در اندازه‌های متعدد و حتی رایانه‌های شخصی را با استفاده از سخت‌افزارها و نرم‌افزارهای گوناگون و با قراردادهای ارتباطی به یکدیگر وصل می‌کند. فضای مجازی فقط مجموعه‌ای از سخت‌افزار نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از تعاریف نمادین است که شبکه‌ای از باورها را در چارچوب دادوستد بیت ردوبدل می‌کند (پاشا و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۸).

۵. جهانی شدن:

جهانی شدن و جهانی‌سازی دو واژه هستند که از اوایل دهه ۱۹۸۰ به بعد وارد ادبیات سیاسی، جامعه‌شناسی، فرهنگ و اقتصاد شده است. هرچند تسامحا این دو واژه گاه به یک معنا به کار می‌روند، اما کاملاً مشخص است که با هم تفاوت ماهوی دارند؛ درحالی که جهانی شدن اشاره به فرایندی است که متعاقب انقلاب اطلاعات در جهان در عرصه‌های اقتصاد، فرهنگ و جامعه‌شناسی وارد شده است و از آن به فرایند شکل‌گیری دهکده جهانی تعبیر می‌شود. جهانی‌سازی به مثابه پروژه‌ای است که کشورهای صنعتی و به‌ویژه آمریکا برای همسان‌سازی فرهنگی، سیاسی و اقتصادی و ایجاد هژمونی جهان تک‌قطبی با نظم نوین آمریکایی و با استفاده از برتری تکنولوژی‌های ارتباطات، دنبال می‌کند. صندوق بین‌المللی پول (IME) جهانی شدن را ادغام وسیع‌تر و عمیق‌تر تعریف می‌کند. به عبارت دیگر، جهانی شدن را طی ۴ رشد وابستگی متقابل کشورها در سراسر جهان از طریق افزایش حجم و تنوع مبادلات کالا و خدمات و جریان سرمایه در ماورای مرزها و همچنین از طریق پخش گسترده‌تر و وسیع‌تر تکنولوژی می‌داند (فرهادی محلی، ۱۳۹۰: ۵).

نگاهی به تحقیقات انجام‌شده با موضوعات نزدیک به این تحقیق:

هرچند در باره فرصت‌ها و تهدیدات فضای مجازی در کشور ما بیشترین پژوهش‌ها

در حوزه تأثیرگذاری فضای مجازی بر اقتصاد، سیاست و فرهنگ است، اما در سال‌های اخیر و با توجه به بینش‌های جدیدی که نسبت به فضای مجازی و جهانی شدن صورت گرفته است، تحقیقاتی درباره چگونگی بهره‌وری از فضای مجازی در تبلیغ دین و تعاملات دینی نیز صورت گرفته است و شرایط دوساله کرونا نیز در عمل بسیاری از فعالیت‌های حوزه دین را به استفاده از فضای مجازی سوق داده است، که در اینجا در حد ظرفیت مقاله به مواردی اشاره می‌شود:

۱. مهسا فاضلی مقاله‌ای با عنوان «اهمیت تعامل و گفت‌وگوی فرهنگی در منظر قرآن»، به جایگاه تعامل ادیان در حوزه فرهنگی از دیدگاه قرآن، مبانی گفت‌وگو و تعامل و انواع گفت‌وگوهای فرهنگی از نگاه قرآن پرداخته است. این مقاله هرچند با موضوع تعامل فرهنگی ادیان است، اما به بحث تعامل ادیان در حوزه مجازی اشاره‌ای ندارد (فاضلی ۱۳۸۱: ۲۵).

۲. سیدحسین فلاح‌زاده مقاله‌ای با عنوان «تعامل تاریخی پیروان ادیان و بررسی عوامل مؤثر بر آن» را ارائه کرده است. از نظر نویسنده، قدرت‌ها و حاکمیت‌های سیاسی و نوع سیاست‌های مذهبی آنها، گفتمان‌های غالب فرهنگی، اصول اعتقادی آیین یا مذهب، نوع اندیشه و منش رهبران و روحانیون مذهبی، نوع قرائت و تفسیرهای مذهبی آنها و سرانجام تعصب‌های قومی و نژادی پیروان ادیان، از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر تعامل پیروان ادیان است (فلاح‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۲۸-۱۱۱). این مقاله از نظر پرداختن به عوامل تعامل ادیان می‌تواند مورد بهره‌برداری این تحقیق قرار گیرد؛ هرچند متغیر مستقل مقاله فلاح‌زاده با مقاله حاضر متفاوت است.

۳. احمد رمضانی و دکتر فریده امیرفرهنگی مقاله‌ای را با عنوان «رسانه‌های اجتماعی و گفتگوی بین ادیان و مذاهب» تألیف و تلاش کرده‌اند به این پرسش پاسخ دهند که چگونه می‌توان از رسانه‌های اجتماعی جهت آشنایی با ادیان و مذاهب مختلف، تبادل عقاید مذهبی و به‌طورکلی گفتگوی بین ادیان و مذاهب برای اهداف صلح‌آمیز همچون کاهش میزان خشونت، قتل‌عام‌ها، نسل‌کشی‌ها و کشتارهایی که

امروزه به بهانه‌های اختلافات دینی و مذهبی شاهد آن هستیم، استفاده شود (رمضانی و امیرفرهنگی، ۲۰۰۲: ۷۱). این مقاله نزدیک‌ترین محتوا را با پژوهش حاضر دارد؛ مع الوصف موضوع تعامل که متغیر وابسته این تحقیق است، متفاوت و اعم از گفتگو در مقاله مورد اشاره است.

مبانی نظری تعامل ادیان در فضای مجازی

هرچند تعامل ادیان در این پژوهش مفروض است و آنچه مورد نظر پژوهش است، چگونگی تعامل ادیان در فضای مجازی است؛ مع الوصف به مبانی تعامل ادیان اشاره می‌شود و تمرکز اساسی مقاله بر چیستی تعامل ادیان در فضای مجازی، شیوه‌های تعامل ادیان در فضای مجازی و فرصت‌ها و تهدیدهای تعامل ادیان در فضای مجازی خواهد بود.

الف) جایگاه تعامل دینی در قرآن:

۱. آزادی در باورمندی به دین

از نگاه قرآن، پذیرش دین با اکراه و اجبار صورت نمی‌گیرد و اصولاً دینی را که انسان با اختیار و اراده عاقلانه خود انتخاب نکند و او را به تن دادن به باورهای دینی مجبور کنند، با خلقت و آفرینش انسان منافات دارد؛ چرا که خداوند اختیار و اراده را در سرشت و خلقت انسان قرار داده است: ﴿ انا هدیناه السبیل اما شاکرا و اما کفورا ﴾؛ ما انسان را به راه درست و حق رهنمون و هدایت کرده‌ایم؛ حال این انسان است که یا با حسن انتخاب، مسیر هدایت را برمی‌گزیند و یا با انتخاب ناصحیح، کفران نعمت می‌کند (انسان: ۳).

۲. لازمه اختیاری بودن پذیرش، پذیرش تعامل و گفتگو می‌باشد.

بدیهی است منظور از اختیاری بودن پذیرش دین، مجاز بودن از نظر تکلیفی نیست؛ بلکه لازمه تکوینی وجود انسان است. اما همین مسئله نیز لوازمی بر آن مترتب است که از جمله آنها گفتگو و تعامل دینی است؛ یعنی پیامبران الهی برای تبلیغ دین باید به گفتگو و تعامل با مردم بپردازند و آنها را برای پذیرش دین قانع نمایند

و اگر کسی قانع نشد، او را به پذیرش دین ملزم نکنند.

۳. فرصت به مخالفین اعتقادی در جهت دور شدن از تعصبات فکری

قرآن مسیر دور کردن مخالفین اعتقادی را از تعصبات کور و بدون دلیل، در تعامل و ایجاد تردید در هدایت و یا گمراهی آنان می‌داند و به صراحت نمی‌گوید شما گمراهید و ما در مسیر هدایت: ﴿ انا او ایاکم لعلی هدی او فی ضلال مبین ﴾ (سبأ: ۲۴)؛ ما یا شما در هدایت یا گمراهی آشکار هستیم.

چنین لحنی در گفتگو می‌تواند طرف مقابل را از تعصبات کور دور نماید و زمینه را برای تفکر و تدبر فراهم سازد. این روش در سیره انبیای الهی در قرآن بارها بیان شده است. تعامل حضرت ابراهیم علیه السلام با بت پرستان و ستاره پرستان و ماه و خورشید پرستان و همراهی با آنان در بیان ضعف باورهایی که درباره خدایان داشتند و تعامل حضرت موسی علیه السلام با فرعونیان و ساحران در نارسایی اعتقادات آنان، نمونه‌هایی از روش‌هایی است که در قرآن در موضوع تعامل با دگراندیشان و غیر باورمندان به حقیقت آمده است.

۴. خطابات قرآن به اهل کتاب.

آیات فراوانی در قرآن با «یا اهل الکتاب»، «یا بنی اسرائیل» و... آغاز می‌شود که در این آیات یا نعمت‌های فراموش شده الهی به آنان گوشزد می‌گردد، و یا کفران نعمت‌های الهی و یا تفاوت‌هایی که بین اهل کتاب وجود دارد، به آنان یادآوری می‌شود و در مواردی هم از آنان برای پذیرش مشترکات بین آنان و دین اسلام دعوت می‌شود؛ مانند آیه کریمه ۶۴ سوره آل عمران که همگی نشان از توجه اسلام به تعامل با ادیان دارد.

۵. نوع خطابات قرآن که با «ایها الناس» آغاز می‌شود، بیانگر این واقعیت است که از نظر اسلام برای تعامل با انسان‌ها باید با آنان از شیوه‌های مختلف تعامل و از جمله گفتگو و اقناع عقلانی استفاده کرد. آیه کریمه ۱۳ سوره حجرات تصریح در تعامل ابناء بشر با یکدیگر دارد: ﴿ یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم قبائل و شعوبا لتعارفوا ان اکرمکم عند الله اتقیکم ﴾.

ب) جایگاه تعامل و گفتگوهای بین‌الادیان در سیره معصومین علیهم‌السلام:

بر مبنای آیات قرآنی که اشاره شد، معصومین علیهم‌السلام در جهت اهداف تعامل و گفتگو با غیرمسلمانان، از الگوها و شیوه‌های مختلف استفاده کرده‌اند که به برخی از موارد استناد می‌شود:

۱. پس از نزول آیه شریفه ﴿وانذر عشیرتک الاقربین﴾ (شعراء: ۲۱۴)^۱ پیامبر اسلام در طی دو مرحله اقوام و خویشان خود را که عموماً از بنی‌هاشم و بنی‌عبدالمطلب بودند، به خانه خود دعوت کردند و از فرصت این دعوت و غذایی که برای آنان تدارک دیده بودند، استفاده کرده و اسلام را بر آنان عرضه داشتند و از آنان برای پیشبرد اهداف اسلام کمک خواستند.

۲. پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در سه مرحله با نمایندگان اوس و خزرج در ایام حج و در منی ملاقات داشتند که منجر به بیعت عقبه و نهایتاً هجرت مسلمانان و پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به مدینه شد.

۳. پیمان عمومی مدینه که در آن مسلمانان و غیرمسلمانان شرکت داشتند.^۲

۴. پیمان با قبایل یهود بنی‌قریظه، بنی‌النضیر و بنی‌قینقاع.

۱. این آیه کریمه به آیه انذار معروف است و آن‌گونه که مورخین و مفسرین قرآن گفته‌اند، پیامبر اسلام پس از نزول این آیه که بر علنی شدن تبلیغ اسلام تأکید دارد، از همه اقوام و خویشان دعوت نمودند تا جهت اطعام آن حضرت درخانه پیامبر حاضر شوند. هرچند در اولین جلسه به خاطر هیاهوی برخی از افراد مخالف رسالت پیامبر، آن حضرت موفق به بیان اهداف رسالت خود برای میهمانان نشدند، اما در جلسه دیگری توانستند پیام وحی را به آنان برسانند و در همین جلسه تعدادی از اقوام و فامیل آن حضرت برای ورود به اسلام تصمیم گرفتند. در همین جلسه بود که حضرت خطاب به اقوام و خویشان فرمودند: هرکدام از شما مرا در این امر مهم یاری نماید، جانشین من خواهد بود که به جز حضرت علی علیه‌السلام که نوجوانی سیزده ساله بود، پاسخ مثبت نداد (سبحانی، ۱۳۹۱: ج ۱، ص ۲۵۶).

۲. پیمان عمومی مدینه شامل همه اقوام و قبایل مدینه اعم از مسلمان و غیرمسلمان به جز سه قبیله مشهور یهودی مدینه یعنی بنی‌النضیر، بنی‌قریظه و بنی‌قینقاع می‌شد چون این قبایل در جامعه مدینه ادغام نشده بودند، برخلاف یهودیان و مسیحیان که در جامعه مدینه ادغام بودند و پیمان عمومی تفاوت اساسی با پیمان خاص پیامبر اسلام با این سه قبیله یهودی داشت. در پیمان عمومی غیرمسلمانان از حقوق برابر با مسلمانان برخوردار بودند (سیره ابن هشام ج ۲، ۳۴۸).

۵. اختصاص ستونی از ستون‌های مسجدالنبی به نام (اسطوانه الوفود) که قبایل و غیرمسلمانان را می‌پذیرفتند و با آنان گفتگو می‌کردند.
۶. ارسال نامه به حاکمان و پادشاهان عصر نبوی و دعوت آنان به اسلام و رها کردن مردم جهت انتخاب راه درست.
۷. گفتگو و تعامل با مسیحیان نجران که آیه مباهله در همین زمینه نازل شده است.^۱
۸. تعامل و گفتگو با قریش در سال ششم هجرت در سفری که پیامبر اسلام و تعدادی از اصحاب آن حضرت برای انجام اعمال عمره مفرده روانه مکه شدند و با ممانعت قریش روبه‌رو شدند که در نهایت به توافق صلح حدیبیه انجامید.
۹. در سیره امامان معصوم شیعه هرچند موارد فراوانی از تعامل و گفتگوی ادیانی وجود دارد، اما شاخص‌ترین نمونه‌ها در عصر امام صادق علیه السلام و امام علی ابن موسی الرضا علیه السلام مشهود است. امام صادق علیه السلام گروهی از شاگردان و اصحاب خود را مأمور گفتگو و تعامل با کسانی قرار دادند که یا اصولاً به دینی معتقد نبودند و به تعبیری ملحد بودند و یا به یکی از ادیان آسمانی و غیرآسمانی معتقد بودند و خود آن حضرت نیز بارها با افرادی مانند ابن ابی العوجاء و ابن مقفع گفتگو و مناظره داشتند و در مواردی که برخی از اصحاب آن حضرت مانند مفضل ابن عمر در مناظرات تدروی می‌کردند، حضرت آنان را به صبر و تحمل دعوت می‌نمودند.

تجزیه و تحلیل تعامل بین ادیان

از آنچه در زمینه تعامل بین ادیان بیان گردید، می‌توان به چند نکته بنیادین در تعامل اسلام با سایر ادیان دست یافت:

۱. متعاقب نامه‌هایی که پیامبر اسلام برای پادشاهان و حکام برای دعوت به اسلام می‌نوشتند، نامه‌ای هم به اسقف نجران (ابوحارثه) نوشتند و وی را به تحقیق درباره اسلام دعوت نمودند. اسقف نجران پس از شور با سایر اسقف‌ها و روحانیون مسیحی تصمیم گرفتند هیبتی را با سرپرستی خود روانه مدینه نمایند و پس از ورود به مدینه، مباحثات فراوانی با پیامبر پیرامون اسلام داشتند و حتی حقانیت اسلام را درک نمودند؛ اما حاضر به پذیرش اسلام نشدند و پیامبر اسلام آنان را به مباهله دعوت نمود که روز مباهله با دیدن چهره‌هایی که برای مباهله همراه پیامبر آمده بودند، از مباهله امتناع نمودند و به نجران برگشتند.

۱. تعامل در ذات خلقت انسان نهفته است و انسان‌ها نمی‌توانند بدون تعامل با یکدیگر، به اهداف زندگی دست پیدا کنند.
۲. لازمه تبلیغ دین تعامل با دیگران و غیرهم‌دینان است و بدون آن تبلیغ صورت نمی‌پذیرد.
۳. با نگرش به این حقیقت که انسان دارای اختیار و انتخاب است و ایمان از حوزه جبر و الزام خارج است، اقناع انسان‌ها برای پذیرش دین مستلزم تعامل با آنهاست.
۴. هرچند ادیان در بنیان‌ها و مبانی ممکن است تفاوت‌ها و اختلافات عمیقی داشته باشند، اما در قبال جبهه الحاد و نافی دین می‌توانند جبهه متحد را تشکیل دهند و با تعامل با یکدیگر در مشترکات، افکار و فرهنگ‌های تشنه دین را جذب نمایند.
۵. تعامل بین ادیان می‌تواند از طریق گفتگو، مناظره، مباحثه، انتقال تجارب دینی، به اشتراک‌گذاری منابع دینی، کنگره‌ها و کنفرانس‌ها و تبادل مهم‌ترین مشکلات در مسیر ادیان صورت پذیرد.

فضای مجازی، فرصت، تهدید و تعامل بین ادیان

اهمیت فضای مجازی در حوزه فرهنگ و دین:

هرچند فضای مجازی که تعریف‌هایی از آن در این مقاله ارائه شد، عمدتاً در حوزه اقتصاد کارآمدی محسوس داشته است، اما نگرانی‌های مهم از فضای مجازی در همه کشورها در حوزه امنیتی و فرهنگ بیشتر بوده است و بسیاری از کشورها را به اقداماتی در محدودیت دسترسی به فضای مجازی به‌ویژه برای افرادی که بیشتر در معرض آسیب‌های فضای مجازی هستند، وادار نموده است.^۱ مقام معظم رهبری علیه السلام در سخنرانی آغاز سال نو شمسی ۱۴۰۰ درباره تهدیدات فضای مجازی و ضرورت مدیریت آن فرمودند: «همه کشورهای دنیا بر فضای مجازی اعمال مدیریت می‌کنند، اما در کشور ما، برخی به رها بودن فضای مجازی افتخار می‌کنند؛ درحالی‌که این

۱. کشورهای انگلیس، آلمان، فرانسه، آمریکا، هندوستان، کره جنوبی، روسیه، عربستان سعودی، ترکیه و استرالیا ده کشوری هستند که سانسور و محدودیت را بر اینترنت اعمال می‌نمایند (خبرگزاری تسنیم، ۱۴۰۰/۱/۵).

شیوه به هیچ وجه افتخار ندارد). معظم له در دیدار با مسئولین فضای مجازی فرمودند: «باید با استفاده از توانایی‌ها و استعدادهای جوان کشور و با سیاست‌گذاری صحیح و اقدامات سنجیده و هماهنگ و بدون از دست دادن زمان، به سمت خروج از حالت انفعال در عرصه فضای مجازی، و حضور فعال و تأثیرگذار و تولید محتوای اسلامی متقن و جذاب حرکت کنیم» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، ۱۴۰۰/۸۸).

مطالبات رهبر معظم انقلاب از مسئولین ذی‌ربط فضای مجازی کشور در دوازده بند صادر شده است که به شش بند آن که با موضوع مقاله مرتبط است، اشاره می‌شود: مقام معظم رهبری علیه‌السلام دوازده مطالبه مهم در حوزه فضای مجازی ارائه فرموده‌اند که به برخی از مطالبات مرتبط با موضوع اصلی این مقاله اشاره می‌شود:

۱. راه‌اندازی شبکه ملی اطلاعات؛
۲. قوی شدن و اقتدار در فضای مجازی؛
۳. حضور جریان‌ساز و تأثیرگذار در فضای مجازی؛
۴. تشکیل هیئت اندیشه‌ورز در فضای مجازی؛
۵. تبلیغ مفاهیم و معارف اسلامی در فضای مجازی؛
۶. مبارزه با فکر الحاد و نفاق در فضای مجازی.^۱

نگاهی به مطالبات مقام معظم رهبری علیه‌السلام از مسئولین فضای مجازی، به‌ویژه در این شش مطالبه‌ای که ذیل اهمیت فضای مجازی بیان شده است، پرداختن به تعامل ادیان در فضای مجازی مطابق مطالبه بندهای ۲ تا ۶ است و این از اولویت‌های جامعه المصطفی است که در طراز جهانی مسئولیت‌های ذیل مطالبات رهبری را تحقق بخشد.

۱. مقام معظم رهبری علیه‌السلام در تاریخ ۹۱/۷/۲ فرمودند: اهمیت فضای مجازی به اندازه اهمیت انقلاب اسلامی است و این نشانگر اهمیتی است که در نگاه رهبری برای فضای مجازی و تأثیر آن در ابعاد انقلاب اسلامی وجود دارد؛ البته مشروط به آنکه مطالبات معظم له از سوی مخاطبین ذی‌ربط به‌درستی به کار بسته شود.

مفهوم تعامل ادیان در فضای مجازی (تعریف عملیاتی تعامل ادیان در فضای مجازی)

در این بخش، ابتدا نسبت فضای مجازی و تعامل ادیان را بررسی می‌کنیم. ادیان در گستره جغرافیای روی زمین حضور دارند؛ به گونه‌ای که امروز شرقی‌ترین ادیان در غربی‌ترین کشورها حضور فعال دارند. ادیان ابراهیمی که همگی ریشه شرقی دارند، امروز در قاره اروپا، آمریکا و آفریقا حضور فعال دارند و در بین ادیان ابراهیمی، اسلام در چهل ساله گذشته بیشترین رشد را در قاره سیاه و در اروپا و آمریکا داشته است،^۱ و همان‌طور که پیش از این از پیتر برگر جامعه‌شناس آمریکایی نقل شد، شرایط جهانی شدن و گسترش امواج دینی در جهان باعث شده است که تعصب به دین بیش از گذشته رواج داشته باشد و دین‌داری رواج بیشتری داشته باشد. تردیدی نیست که یکی از عوامل توجه به دین، نارسایی نظام معرفتی مدرنیته و نادیده انگاشتن نیازهای مادی و معنوی انسان با هم بوده است و شرایط گسترش فضای مجازی باعث شده است که این پیام زودتر از گذشته به بشریت برسد و این چنین است که علی‌رغم خواسته جهانی‌سازها، جهانی شدن فرصت ویژه‌ای را برای انسان‌های تشنه‌رهایی از بن‌بست‌های مادی‌گری قرار داده است و چه زیبا این آیه شریفه سوره نساء تداعی می‌کند: ﴿وَمَالِكُمْ لَا تَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا﴾ (نساء: ۷۵) و آیا این صبح آزادی نزدیک نیست که مستضعفین جهان برای رهایی از سلطه استکبار از طریق همین فضای مجازی و شبکه‌های جهانی اینترنت فریاد برآورند که خداوندا ما را از این دهکده جهانی تحت سلطه قدرت‌های زورگوی جهان آزادمان کن و برای ما خودت رهبری قرار ده و فریادرس و یاری‌کننده‌ای

۱. طبق آمارهای رسمی و موثق بسیاری از مراکز آمادگی همچون مؤسسه آماری پیو آمریکا، جمعیت مسلمانان جهان بیش از دو میلیارد نفر بوده که از مرز دو میلیارد و پانصد میلیون نفر نیز عبور خواهد کرد (اکبری کریم آبادی، پاییز ۱۳۹۳: ۴۸).

برایمان بفرست؟ و به قول مولانا آن روز که صبح آزادی بشریت فرارسد، سرود جهانی این خواهد بود:

مرده بدم زنده شدم، گریه بدم خنده شدم دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم
(شمس تبریزی، غزل ۱۳۹۳: ۱۸۰).

بنابراین، می‌توان مدعی شد که نسبت تعامل ادیان و فضای مجازی، نسبت بین متن و زمینه است. فضای مجازی بستر تعامل ادیان است و در این بستر بیش از فضای حقیقی می‌توان به تعامل دست یافت.

سازوکارهای تعامل ادیان در فضای مجازی

۱. تعامل ادیان در فضای مجازی از طریق پژوهش‌های مشترک (در حوزه‌های مورد توجه جوانان، مانند حقوق بشر، تمدن‌سازی، محیط زیست، معنویت‌های جدید، تروریسم، افراط‌گرایی، حقوق زنان و استبداد بین‌المللی) با استفاده از ابزارها و تکنولوژی‌های ارتباطی.

۲. اشتراک گذاشتن شباهت‌های پیرامون کارآمدی دین و پاسخ‌های آن. نباید منتظر ماند که دشمنان شبیه ایجاد کنند و ما پاسخ دهیم؛ بلکه باید بررسی کرد که چه شبیه‌هایی ممکن است در حوزه‌های اعتقادی، فقهی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی در حوزه‌های مشترک ادیان، در فضای مجازی قابل طرح است و برای پاسخ‌گویی آنها با ادیان مختلف اشتراک‌گذاری نمود و پاسخ‌ها نیز به اشتراک گذاشته شود.

۳. اشتراک‌گذاری کتاب‌ها و منابع دینی با زبان‌های بین‌المللی در فضای مجازی. در این زمینه به تشکیل گروه‌هایی از ادیان مختلف برای بررسی شباهت و پاسخ‌گویی به آنها اقدام شود و پس از آن، پاسخ به شباهت از طریق فضای مجازی به اشتراک گذاشته شود.

۴. اشتراک‌گذاری مشترکات دینی در حوزه‌های اخلاق و معنویت، و پاسخ‌گویی به نیازهای بنیادین انسان امروز.

۵. اشتراک‌گذاری مشکلات مهم انسان امروزی که در نگاه تک‌بعدی به انسان از

سوی مدرنیته به وجود آمده است.

۶. اشتراک‌گذاری روزهای مهم ادیان برای برگزاری کنفرانس‌های مجازی.

۷. اشتراک‌گذاری چهره‌های شاخص (تخصص در یکی از زبان‌های بین‌المللی، تخصص در شناخت حداقل بیش از یک دین، دارای سوابق پژوهشگری دین) برای استفاده در گفتگوهای دینی.

۸. تشکیل دبیرخانه دائمی مجازی تعامل و گفتگوی ادیان در کشورهایی که زمینه‌های تعامل ادیان در آنها بیشتر است.

۹. برگزاری کنفرانس‌های دینی با تعیین اولویت‌ها و موضوعات مورد استقبال ادیان به صورت مجازی.

۱۰. برگزاری رشته‌های تحصیلی مجازی (تعامل و گفتگوهای دینی) در مقاطع مختلف تحصیلی.

۱۱. برگزاری دوره‌های کوتاه‌مدت مجازی آشنایی با فقه بین‌الادیان.

الگوهای تعامل ادیان در فضای مجازی

تعامل ادیان در فضای مجازی می‌تواند از الگوهای متنوعی بهره بگیرد و در واقع مقسم‌های گوناگونی را می‌توان برای الگوهای تعاملی ادیان در فضای مجازی بیان نمود که برحسب هریک از این مقسم‌ها الگوهای ویژه‌ای استخراج شود که در اینجا به برخی از این مقسم‌ها اشاره می‌شود و از نظر این مقاله، آنچه بیشتر قابلیت توسعه دارد، ارائه می‌گردد:

الف) الگوی تعامل ادیان در فضای مجازی برحسب گفتگو (مناظره، مباحثه، محاوره، مجادله و مصاحبه)؛

ب) الگوی تعامل ادیان در فضای مجازی برحسب مشارکت‌کنندگان (سمپوزیوم، کنفرانس، کنگره، مصاحبه‌های دلفی)؛

ج) الگوی تعامل ادیان در فضای مجازی برحسب ادیان (ادیان ابراهیمی و وحیانی، ادیان مدعی وحیانیت، ادیان اخلاقی و آنان که طبیعت‌گرا و ماتریالیست هستند)؛

د) الگوی تعامل ادیان در فضای مجازی برحسب مسائل کلان و توسعه‌ای که برای این مقاله اختیار شده است؛ زیرا می‌تواند جامع تقسیم‌بندی‌های یادشده باشد و براین اساس الگوهای ذیل مد نظر است:

۱. تعاملات کلامی ادیان در فضای مجازی؛
۲. تعاملات فرهنگی ادیان در فضای مجازی؛
۳. تعاملات فلسفی ادیان در فضای مجازی؛
۴. تعاملات سیاسی ادیان در فضای مجازی؛
۵. تعاملات علمی ادیان در فضای مجازی (علم به معنای علوم تجربی)؛
۶. تعاملات موضوعی در قالب نظرسنجی (بین پژوهشگران، دانشجویان، طلاب و اساتید)؛

۷. تعاملات نقد نظریه‌های جامعه‌شناسی دین؛

۸. تعاملات نقد کتاب‌هایی که به حمایت از دین یا علیه دین نوشته شده است؛
۹. تعاملات در قالب ارائه مقالات در موضوعات دینی که از سوی دبیرخانه مجازی تعاملات ادیان ارائه می‌شود؛

۱۰. تعاملات در قالب جایزه ادیان به شخصیت‌های برتر دینی (در حوزه‌های نوآوری، تدوین، تالیف، تبلیغ و...)

۱۱. تعاملات در حمایت از دانشمندان دینی که به اشکال مختلف به خاطر اظهار و بیان عقیده تحت فشار و تبعیض قرار گرفته‌اند.

البته این الگوها نیاز به بازسازی عملیاتی دارد که می‌تواند خود مقاله مستقلی باشد و این مقاله ظرفیت بیش از بیان تیتراژ الگوها را ندارد.

چگونگی تحلیل فرصت‌ها و تهدیدهای تعامل ادیان در فضای مجازی

فرصت‌ها و تهدیدها در حوزه فضای مجازی یک واقعیت غیرقابل انکار است و مهم نیست که ما طرفدار فضای مجازی باشیم یا مخالف فضای مجازی؛ از آنچه که نمی‌توان گریز داشت، مسئله فرصت‌ها و تهدیدهای این فضا در حوزه‌های مختلف

اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی است و این ما هستیم که می‌توانیم فرصت‌ها را به تهدید تبدیل کرده یا تهدیدها را به فرصت تبدیل کنیم.

الف) فرصت‌ها

۱. فضای سایبر یا مجازی به دلیل در هم شکستن مرزهای حقیقی زمان و مکان، مهم‌ترین فرصت برای تبلیغ دین است. مسئله در هم شکسته شدن زمان و مکان، یکی از اصطلاحاتی است که آنتونی گیدنز، جامعه‌شناس انگلیسی برای تبیین مدرنیت و بحران مطرح نمود و از اصطلاح ازجاکنندگی زمان و مکان سخن گفت. «گیدنز مدرنیت را حاصل دگرگونی شدید زمانی - فضایی می‌داند. در مدرنیت دو نوع دگرگونی در زمان و فضا اتفاق افتاده است: یکی جدایی زمان و فضا و دیگری ازجاکنندگی. منظور از «جدایی زمان و فضا» فاصله‌گیری و تهی شدن زمان از فضای محلی در نتیجه شیوه‌های مدرن محاسبه زمان است. نتیجه تهی شدن زمان این می‌شود که مکانیسم‌های تحرک برای تهی شدن فضا از مکان، یعنی ازجاکنندگی روابط اجتماعی نیز فراهم شود» (حاجی حیدری و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۳).

۲. در فضای مجازی دستیابی به آخرین هجمه‌ها علیه دین به سرعت قابل رصد است (در دسترس بودن اینترنت و سایر رسانه‌های دیداری و شنیداری).

۳. دستیابی به جایگاه جغرافیایی دین و میزان پیروان ادیان و دلایل یا زمینه‌های رشد و یا عدم توسعه ادیان به راحتی صورت می‌گیرد.

۴. می‌توان به منابع دینی ادیان به راحتی و بدون هزینه‌های کلان دسترسی پیدا کرد.

۵. برگزاری کنفرانس‌های بین‌المللی بدون هزینه‌های گزاف انجام خواهد شد.

۶. پاسخ‌گویی به شبهات پیرامون ادیان به سهولت انجام می‌شود.

۷. انتشار کتاب‌ها و مقالات در نسخه‌های مجازی به زبان‌های بین‌المللی بدون

هزینه‌های بالا صورت خواهد گرفت.

ب) تهدیدها

۱. فضای مجازی فرصتی برای دشمنان دین و جبهه الحاد است که از طریق این فضا در جهت شبهه افکنی برای ادیان استفاده نمایند.
۲. در فضای مجازی امکان همک برنامه‌ها و تحریف فعالیت‌های جبهه ادیان وجود دارد.
۳. فضای مجازی فرصتی برای آلترننتیوی‌های دین و یا شبه‌دین است که بدون هیچ مانعی حتی در کشورهایی که اکثریت مردم آن کشورها به یکی از ادیان شناسنامه‌دار دنیا ایمان دارند، دین‌سازی نمایند. تضمین‌های دسترسی به اهداف تعامل در فضای مجازی نمی‌تواند در حد تعامل در محیط‌های حقیقی باشد.
۴. تضمین‌های دسترسی به اهداف تعامل در فضای مجازی نمی‌تواند در حد تعامل در محیط‌های حقیقی باشد.

نتایج و پیشنهادها

از آنچه بیان شد، به نتایج ذیل می‌رسیم:

۱. تعامل ادیان از نگاه اسلام، هم در منابع اصلی اسلام یعنی قرآن و روایات وجود دارد و خداوند اساس تبلیغ دین را برای انبیای الهی در تعامل اسلام با ادیان دیگر می‌داند، و هم در سیره و سنت معصومین علیهم‌السلام و اصحاب و علمای اسلام در طول تاریخ مشاهده می‌شود.
۲. تعامل ادیان بخشی از تعارف جامعه جهانی با یکدیگر محسوب می‌شود؛ همان‌طور که در آیه کریمه سوره حجرات پیش از این استدلال گردید.
۳. تعامل ادیان سیره عقلا نیز هست و عقل سلیم بر این باور است که راه گسترش و تقویت ارزش‌ها و باورهای دینی مشترک، در تعامل ادیان با یکدیگر است.
۴. هرچند در تعاملات ادیانی عمده نگاه‌ها به بحث در اموری است که دل‌مشغولی اصلی ادیان است، اما یکی از مهم‌ترین راه‌های تبلیغ دین نیز از طریق همین تعاملات و گفتگوهای ادیانی خواهد بود.
۵. بهره‌برداری از فضای مجازی برای تعامل ادیان، یک فرصت تاریخی پیش روی ادیان است و لذا نمی‌توان استفاده از فضای مجازی را در این امر مهم به موضوعاتی همچون کوید ۱۹ و یا شرایط اوراژانسی محدود نمود.
۶. اهمیت فضای مجازی در شرایط پیچیده‌تر شدن ارتباطات فیزیکی و نیز دستیابی عموم انسان‌ها به فضای مجازی، مهم‌ترین ضرورت بهره‌برداری از این وضعیت برای تعامل ادیانی است.
۷. استفاده از فضای مجازی در تعامل ادیانی باید مستلزم حرکتی منسجم و آگاهانه و هدفمند و دانش‌بنیان باشد. در غیر این صورت، همین فضای مجازی برای تعامل ادیان، به تهدید تبدیل خواهد شد.

پیشنهادها:

۱. الگوهای تعامل ادیان در فضای مجازی به عنوان یک تحقیق مستقل انجام شود.
۲. شش سرفصل تدابیر مقام معظم رهبری علیه السلام که در این مقاله به عنوان اصول بهره‌برداری از فضای مجازی در تعامل ادیانی مطرح شد، به صورت یک برنامه تحقیقی مورد توجه قرار گیرد.
۳. در سیاست‌های فضای مجازی که در سطح کلان کشور فعال است، سازوکارهایی برای بهره‌برداری از این فضا در تعامل ادیانی دیده شود.
۴. طرح‌های اجرایی تعامل ادیانی در فضای مجازی در کارگروه مشترکی از همه دستگاه‌های فعال در این زمینه بررسی و اجرای هر قسمت به یکی از نهادهای ذی‌ربط واگذار شود.
۵. افرادی متخصص و زبان‌دان به یک از زبان‌های بین‌المللی، ترجیحاً دانش‌پژوهان و دانش‌آموختگان غیرایرانی جامعه المصطفی پس از آموزش‌های لازم و دوره‌های استعدادیابی جهت شرکت در تعاملات ادیانی انتخاب شوند.
۶. دبیرخانه بین‌المللی تعامل ادیان در فضای مجازی در قم و پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی تشکیل شود که کلیه امور فوق را دنبال نماید.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابزیدی، فائزه، ۱۳۹۳، فصلنامه ادیان و عرفان.
۲. بلخی، جلال‌الدین، ۱۳۸۱، دیوان شمس تیریزی، انتشارات طلایه.
۳. پاشا، رضا و همکاران، ۱۳۹۶، دومین کنفرانس ملی رویکردهای نوین در آموزش و پژوهش.
۴. تافلر، آلوین، ۱۳۸۰، موج سوم، مترجم شهیندخت خوارزمی، نشر نو، ۱۳۸۰.
۵. حاجی حیدریریال حامد و همکاران، ۱۳۹۱، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دوره اول شماره ۳.
۶. دهخدا، ۱۳۷۷ لغت نامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۷. رضائی، احمد، امیر فرهنگی، فریده، زمستان ۹۸، فصلنامه زندگی ناب، پژوهشگاه علوم انسانی.
۸. سبحانی، جعفر، ۱۳۹۱، فروغ ابدیت، جلد ۲، قم، —.
۹. طبرسی، امین، ۱۳۸۰، احتجاج طبرسی قم، —.
۱۰. طبری، محمدابن جریر، ۱۹۶۷، تاریخ طبری، بیروت.
۱۱. عمید، حسن، ۱۳۹۳، فرهنگ عمید، تهران انتشارات امیر کبیر.
۱۲. فاضلی، مهسا، ۱۳۸۱، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، شماره ۳۲.
۱۳. فلاح زاده، سیدحسین، ۱۳۸۶، فصلنامه علمی قبسات، شماره ۴۳، بهار ۱۳۸۶.
۱۴. کارل، الکسیس، ۱۴۰۰، انسان موجود ناشناخته، مترجم حمید عنایت، انتشارات دنیای کتاب.
۱۵. کاستلز، مانوئل، ۱۳۸۴، سه گانه جامعه شبکه‌ای، تهران، انتشارات طرح نو.
۱۶. کریم‌آبادی، نورالدین اکبری، پاییز ۹۳، فصلنامه پژوهش‌های منطقه‌ای، دوره ۲، شماره ۵.
۱۷. محلی، علی‌فرهاد، ۱۳۹۰، فصلنامه مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی.
۱۸. معین، محمد، ۱۳۸۱، فرهنگ معین، تهران، انتشارات امیر کبیر.
۱۹. نقیب‌السادات، ۱۳۷۹، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، شماره ۱۰.
۲۰. هربرت مارکوزه، ۱۳۷۸، انسان تک‌ساحتی، تهران، نشر نو.